այնպիսի լիութեամբ տեղեկութեանց եւ հիմնականութեամբ հետազօտելի կնճռեալ խնդրոց, որ արժանի է ամէն բանասիրի ուշադրութեան։ Հայերը կը նկատե հեղինակը թարկեան ազգերուն ամենահին գաղղիականներէն, որ պարագան կը մեկնէ նաեւ այն երեւոյթն՝ թէ Հայոց մանաւանդ գանգին կարճ ձեւը բոլորովին նման է Փոքրուն Ասիոյ բնիկներու գանգաձեւին։ Ցայսմանի է որ Հայք շատ երկար ժամանակ բնակած են այն բնիկներու մէջ եւ խառնուելով իրենց հետ ձուլած սպառած (տես նաեւ էջ 116։)

Աւելորդ է ըսել թէ այսպիսի բազմախընդիր գրութեան մէջ կրնան վիճելի կէտեր գտնուիլ եւ սխալներ ալ։ Նորանշան կը հնչէ օրինակի համար (էջ 63) այն որ բնիկ-թարկական Χαρναβῶν անունը, զոր կը յիշէ Հերոդիանոս, կը համեմատէ Հայերէն խառնաքան („սրաքան„ նշանակութեամբ) բոլորովին ե գարու Հայերէնի ձեւին մէջ գտնուած բարդութեան մը հետ եւն։

Անշուշտ ենք որ յաջորդ մասին մէջ ալ պիտի չմոռնայ հեղինակը նաեւ Հայերն եւ իրենց զրոյցներն ու լեզուն համեմատել միւս ազգակցաց հետ։

Հ. Ե. Տ.

✠

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԾԽԱՏՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՖԷՔԹԷՐ ՀԱՅԱԿՈՒՅՑ

Ե.

*Ներսիսի Լամբրոնացոյ ցեղնկոտիսն ի վերայ մահուան կայսեր Փրիդերիկոսի Ա։**

Ա՝ինխէնի պեռութեան արքունի մատենադարանին Հայերէն ձեռագրաց հաւաքածոյից թիւ 9 ձեռագիրն խաչակրաց պատմութեան նկատմամբ շատ մը տեղեկութեանց հետ կը բովանդակէ նաեւ ի Ներսիսէ Լամբրոնացոյ համառօտ տեղեկութիւն մը Փրեդերիկոս Շիկամօրուսի (Barbarossa) մահուան վրայ, ինչպէս նաեւ անոր խոստման նկատմամբ՝ կիլիկեցի Լեւոն իշխանը պսակելու։ Այս տեղեկութիւնն պէտք է որ առջեւն ունեցած բլլայ Շամչեան իւր Հայոց պատմութիւնը յօրինելու ժամանակ (տպ. Վենետ. 1784—86) վասն զի Ներսէսի Լամբրոնացոյ գրութիւններէն բերած քանի մը կոչմունք (Հար. Գ., էջ 145, 158) ոչն այս տեղեկութեան քանի մը տեղերուն հետ բառ առ բառ կը նոյնանան։ Պեռեերման Պերլինի Գիտութեանց արքունի ճեմարանին Գրութեանց մէջ (Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1860, p. 150) գրած է գերմաներէն թարգմանութեամբ այն ամէնն՝ ինչ որ Շամչեան յիշեալ տեղը (էջ 158) պարպարոսայի մահուան նկատմամբ կը պատմէ բատ վկայութեան Լամբրոնացւոյն։ Սակայն որչափ գիտեմ՝ այս յիշատակագիրն ոչ բնագրաբ.* եւ ոչ ուրիշ լեզուի թարգմանութեամբ մը հրատարակուած է իբրեւ ամբողջական գործք։ Միչին դարու պատմութեան քննչաց համար հետաքրքրութենէն զուրկ չբլլալով, յաջորդ տողերով կը դնեմ բատ կաբելոյն բառական թարգմանութիւն մը։[1]

"Պատմական յիշատակարան սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ։ Ի թուին Հայոց ՈԻ°*Դ[2] եկն Գրիգոր եպիսկոպոս ի Հայրապետէն Հռոմայ Լուսիոյ առ կաթողիկոս մեր Գրիգորիոս, որ էր ի սմանէ առաքեալ[3] եւ եբեր զպատասխանի նամակի Ցեառնս մերոյ եւ զգիրս կարգաց եկեղեցւոյ Հռոմայեցի գրով, եւ եգիտ զտեր մեր ի քաղաքն Ցարսոն յամենեանն հոկտեմբերի։ Եւ ընկալեալ կաթողիկոսին սուրբ զպատուական պալիոնն եւ զնոյն ի լրումն պատուոյ իւրոյ՝ զոհացաւ զաստուծոյ։ Եւ ետ զնամակ հայրապետին եւ զգիրս կարգաց եկեղեցւոյ յիմ նուաստութիւնս թարգմանել՝ զոր յեղաշրջեցի ի հայ բարբառս միայն երիւրեալ զանն՝ քերթողական արուեստիս առանց յանձնելոյ եւ թերութեան։ Իսկ յետ այսր ի թուին ՈԻ°*Զ[4] բատ մեզաց մերոյ առաւ սուրբ քաղաք

* Միւնիխէնի այս ձեռագրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուած է Ինչպէս նաեւ այս յիշատակարանն ամբողջովին դրած Մեծ. Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան, "Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց արքունի մատենադարանին ի Միւնիխէն։ Վիեննա, 1892, էջ 24—25։„ Ըստ այսմ դրոնք մենք յիշատակարանին բնագիրը, մինչ հայագէտն միայն թարգմանութիւնմ դրած է։ Ծ. Թ։

** Երկու տեղն ալ ձեռագրին լուսանցքի վրայ նշանակուած է Լ փխ Ի, այնպէս որ ՈԼԴ (= 1185) եւ ՈԼԶ — 1187) տարիները նշանակուած են։ Ըստ այսմ մեկնելու է յաջորդ ծանօթութիւնը։ Ծ. Թ։

1 Գրութեանս մէջ գտնուած քանի մը մասին տեղերուն համար հոս որվրդ երկու հոյ ուսանողաց՝ Գէորգ Ղարաչեանի եւ Սարգիս Սոլիկեանի կարդիչն հարցուցած եմ, որոնց տուած յաժարական տեղեկութեանց համար շնորհակալ բլլալ պարտական եմ։

2 Ա՛յսինքն՝ 1174 Ց. Ք։ — (Հայագէտն ՈԻԳ կարդացեր է թուականը։)

3 Շամչեան (գ. էջ 141, 142) կը պատմէ թէ լաբեռացակամ Ցոյներ զրպարտած էին Լատինաց.ց քով զՀայերը թէ Եւտիքեական են։ Ուստի ինքզինքն ու Հայ եկեղեցին արդարացընելու համար Գրիգոր Կաթողիկոս 1184ին նամակ մը գրեց առ Լուսիոս Գ քահանայապետ։ Նամակին տանողն է Գրիգոր՝ Փիլիպպոպոլսոյ Հայ եպիսկոպոսն։ Իւր պատասխանը կատարելէն ետքը 1185ի սկիզբն ծանրոյ եկաւ գառնալու եւ նոյն տարւոյն Հռոմկլայեցիներն դիմելու Հասաւ։ (անդ, 144։) — Ըստ այսմ մեր յիշատակարանին թուականն ուղիղ չէ, վասն զի ՈԻԴ գրուած է փխ ՈԼԴ։ Բայց այս պարագան յիշատակարանիս վաւերական բլլալուն Հակառակ ցուցում չի կրնար բերուիլ, վասն զի այսպիսի սխալ մը որեւէ գրչի մը սխալանքը կրնայ բլլալ, մանաւանդ որ Հայերէնի մէջ 3 եւ 4 ցուցընող թուականն տուածին այնպէս նման են իրարու, որ դիւրաբար կրնան շփոթուիլ՝ երբ գրչութիւնն թիչ մ՝անարդ է։

4 Ա՛յսինքն՝ 1177 Ց. Ք։ Հոս ալ սխալմամբ 20 թուանշանն-տառը գրուած է փխ. 30ին։ Պէտք է կարդալ՝ ՈԼԶ (= 1187 Ց. Ք։)

* Nerses von Lampron's Bericht über den Tod Kaiser Friedrich's I, aus dem Arm. übersetzt von Dr. F. Vetter: Historisches Jahrbuch 1881, pp. 288—291։

digitised by A.R.A.R.@

երուսաղէմ ի յԻսմայէլացւոց թագաւորէն Յովսեփայ, եւ սի ի նմանէ սպասաւորք եւ զորք յիր եւ ցան եղեն յայսկոյս Ծովուն եւ յայն։ Իսկ Հայրապետն շարժեաց զթագաւորս եւ զիշխանս եւ զորս եւ զքաղաքացիս զանազան ազգաց՝ գալ յայսկոյս ի փրկութիւն տուրբ տեղեացն։ եւ ամենեքեան յօժարութեամբ բարձին զխաչն Քրիստոսի, եւ եկին մեծաւ աշխատութեամբ։ ընդ որս եկն եւ թագաւորն Ալամանաց Փիլիպիք, որ էր ինքնակալ Հռոմայ եւ մեծ քան զամենայն թագաւորս, եւ սա ոչ ծովով, այլ՝ ընդ ցամաքն արաբ ճանապարհ անթիւ զորաք եմուտ յԱնկիւս եւ եկեալ ձմերեաց ի Մակեդոնիա ի Փիլիպուպոլիս, եւ ի սոնի Պասեքին անց ընդ ծովն աւետեաց, եւ ծանր տարամամբ հերեաւ զանակս անթիւ խորանաբնակ թուրքմանեանցն՝ էլ զորաքն հուպ քաղաքին Սելջիկ խաւարացուց։ Զոր լուեալ կաթողիկոսն մեր Գրիգորիոս, եւ իշխողն Լեւոն, որոյ տէրութեամբն էր Սելջիկիս, փութացան մեր զհանդերձ բան առաւ նորա մեծաւ ուրախութեամբ՝ իբրեւ փրկչի այսր աշխարհացս։ Այլ մեղայ մեր ծանրութիւն կարծեաց՝ զընթացս արքային. զի յանցս գետոյն Սելջիկիայ ախորժեաց լուանալ, եւ ծերութեամբն ոչ կարաց ընդդէմ կալ յորձանացն, հեղաւ։ Իսկ մեր տրամութեամբ պատահեալ եպիսկոպոսացն, որք գային զկնի, եւ որդւոյ նորին եւ զորացն, դարձաք ի Ցարսոն։ Եւ զի խոստումն էր ինքնակալին ասկի կերով գրեալ գրով ... թագաւոր դնել, պահանջեաց[2] ի նմանէ[3] կաթողիկոսն սուրբ զլրումն խոստմանն եւ ինձ հրաման եւ զսոյն թագաւորանել,[1] զոր կատարեցի յօրինակէ մեոյ յԵպիսկոպոսաց նոցին. որ առ իս ինքեանքէ՝ Մուստէր[5] քաղաքի, որ ունէր իւր դաս ձիավորի զկնի հապար հեծեալ։ Եւ յորժամ թագաւորեցի, խորհեցան՝ եւ ոչ կարացին յանձն առնուլ զգործն, յորժամ ինքնակալն բարձաւ ի միջոց, այլ՝ ինին յԱնտիոք, եւ անտի ի Պաղեստին։ Իսկ ես զթագաւորեալ օրհնութիւն թագաւորիս ոչ կամեցայ ազատեալ, եդի ընդ նոսն՝ թագաւորեալ կարգով վերստին յարդարմամբ։ Եւ ապաշեմ զիմաստուն ընթերցողդ՝ ոչ աւելորդ համարեալ զմեր ի սոյն վասուակ, որ ծարաւի էաք Հռոմայ եկեղեցւոյն կարգաց ընդ այլ գիտութեանց, եւ սովաւ զովացաք, եւ թագալք զկնի եկելոցդ՝ ի փառս Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս։ Ամէն ամէն, ամէն։»

* * *

Այս գրութեանս նկարագիրն՝ ինչպէս ինքնին իսկ վերնագիրը կը ցուցնէ, է «յիշատակարան» մը։ Այս անուանքն կը կոչուին հայերէն մատենագրութեան մէջ այն տեղեկութիւնք, զորոնք մատենագիրը իրենց գործոց վերջը կցել սովոր են, եւ որոնք հեղինակին անձնական յարաբերութիւնքն ու կենաց պատահարները, գործքին գրութեան ժամանակն ու պատճառը եւն կը նկարագրեն։ Այս մեր առաջիկայն անշուշտ յիշատակարանն է Ներսիսի Լամբրոնացւոյ (ծն. 1153 Ց. Ք. եւ մեռած՝ իբրեւ արքեպիսկոպոս Ցարսոնի՝ 1198 Ց. Ք.) յօրինուած թարգմանութեան հռոմկական ծիսարանին եւ արեւմտեան թագաւորաց օրհնութեան կարգաց։

Վերջապէս քանի մը խօսք ալ Միւնիխէնի ձեռագրին նկատմամբ։ Այս ձեռագիրը նոտրագիրէ, ուստի նոր ժամանակի գրուածք, եւ կը բովանդակէ քաղուածոյքներ միայն այնպիսի հայ մատենագրաց, որ խաչակրաց պատմութեան նկատմամբ կը խօսին, եւ զորոնք հաւաքիչ մը հին ձեռագիրներէն ի մի հաւաքած ըլլալու է։ Կ'երեւայ թէ ձեռագիրս Գաթերմերի (Quatremère) ժողովածոյքէն է։

(Շարունակելի։)

---

1 Այսինքն՝ Աստուած։

2 Ինչուա՞ն իշխանն Լեւոն։

3 Հոս ձեռագրին մէջ եղած անիմաստ «յեռ», բառին տեղ կ'ենթադրեմ՝ «նմանէ»։ «Պաղեստինի», տեսանելն այս գեպքիս մէջ պէտք է ուղղել՝ «կաթուղիկոսն»։ (Ծ· Հեղ.։)

Այս երկու ծանօթութեանց պատճառն այն է որ հայագէտն հայ ընագիրն ամենէն առեր է թէ Լեւոն պահանջեց կաթողիկոսէն խոստման կատարումն. իսկ ըստ մեր վերը դրած ընագրին կընայ նաեւ առնուիլ որ կաթողիկոսը կը պահանջէ անշուշտ Աղեմանաց աւագնորէն։ Ծ. Թ։

4 Ենթադրելու է որ հոս ընդօրինակողը քանի մը բառ դուրս ձգած է։ Վասն զի Զամչեան՝ որ ըստ ամենայն հաւանականութեան սոյն այս յիշատակարանս վասն յեցեալ կը պատմէ սոյն իրողութիւնը, կը գրէ (էջ 158)· «Եւ մի յեպիսկոպոսաց Նոցին՝ որ ունէր ընդ իւր գունդ մի հազար հեծելոց, ի՛ջեւանս կալաւ առ Լամբրոնացւոյն ի Ցարսոն քաղաքի։ Եւ յայնմ միջոցի թագաւորեաց Լամբրոնացին զձեւ օծութեան կայսերս, առեալ զօրինակ նորին ի լատին եպիսկոպոսէ անտի, որպէս զի յօծանելն ... ունիցին զձեւն ի պատրաստի։»

Ուստի հոս խնդիրը չէ միայն թարգմանել կայսեր գրութիւնը, այլ թագաւորի օծման արարողութեան կարգը, եւ թերեւս միայն այս վերջինը՝ ինչպէս հաւանական կ'ընեն յիշատակարանին անմիջապէս յաջորդող տողերը։ Բաց առաջ վերոյիշեալ նախագասութիւնը կրնայ նաեւ այսպէս թարգմանուիլ՝ թէ վասն զի կայսրը խոստացած էր, ասկի կերեալ գրով թագաւոր մը դնել ... եւն։ Սակայն այս մեկնութեան դէմ են՝ բաց ի ներքին անհաւանականութենէն՝ նաեւ Զամչեանի խօսքերը, որ կը գրէ (էջ 157)· «Եւ յաւելել կայսրն ղՏէր. Աստ Հայոց յեկեղեցականի՝ ասկեկերով, յորում խոստանայր կաթողիկոսին, զի ըստ ընթերութեան նորա կարգեսցէ մեծաւորս Հանդիպեալ ... որպէս գրեն Լամբրոնացին եւ Վարդան։»

5 «Հեռագրին հոս յայտնապէս աղաւաղ բառ մը ունի, որմէ ետքը «քաղաքի» բառը կու գայ։ Ինչպէս Զամչեանի պատմութենէն կ'երեւայ՝ հոս «Ցարսոն» բառն ըլլալու է, այսպէս «ի Ցարսոն քաղաքի»։ (Ծ· Հեղ.։)

Ինչպէս կը տեսնուի «Մուստէր» անունը հայագէտն չէր կրցած լուծել, եւ ըստ իսմստին «ի Ցարսոն», կ'առաջարկէ կարդալ։ «Մուստէր» անշուշտ դրուած է իբրեւ — Münster, ուստի յիշեալ եպիսկոպոսին նիստը կը նշանակէ։ Ծ. Թ։

digitised by A.R.A.R.@